

Rowan Hooper

SUPER

Viața la limitele capacității mentale și fizice

UMAN

Traducere din engleză de
Cristina Rusu

Titlul și subtitlul originale:
SUPERHUMAN: Life at the Extremes of Mental and Physical Ability.
Autor: Rowan Hooper.

Copyright © 2008 by Dr. Rowan Hooper

First published in Great Britain in 2018 by Little, Brown, an imprint of Little, Brown Book Group.

Copyright © Publica, 2019, pentru ediția în limba română

Toate drepturile rezervate. Nicio parte din această carte nu poate fi reprodusă sau difuzată în orice formă sau prin orice mijloace, scris, foto sau video, exceptând cazul unor scurte citate sau recenzii, fără acordul scris din partea editorului.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

HOOPER, ROWAN

Superuman : viața la limitele capacității mentale și fizice / Rowan Hooper ;
trad. din engleză de Cristina Rusu. - București : Publica, 2019

ISBN 978-606-722-363-3

I. Rusu, Cristina (trad.)

57

EDITORI: Cătălin Muraru, Silviu Dragomir

DESIGN COPERTĂ: Alexe Popescu

REDACTOR: Liviu Dascălu

CORECTORE: Paula Rotaru, Liliana Duță

DTP: Florin Teodoru

Cuprins

Introducere	7
PARTEA ÎNTÂI Gândirea	
1. Inteligența	13
2. Memoria	47
3. Limbajul	81
4. Concentrarea	107
PARTEA A DOUA Acțiunea	
5. Curajul	133
6. Cântatul	163
7. Alergare	191
PARTEA A TREIA Existența	
8. Longevitatea	219
9. Reziliența	257

10. Somnul	281
11. Fericirea	315
Concluzii	343
Mulțumiri	355
Bibliografie	357

Introducere

Cu câțiva ani în urmă mă aflam la o conferință a primatologilor. La recepția de primire, i-am vorbit entuziasmat unui om de știință – solidar, am crezut eu, cu punctul meu de vedere –, despre cât de mult seamănă cimpanzeii cu oamenii și cum diferențele dintre noi sunt doar o chestiune de percepție. Susțineam cauza cimpanzeilor, poate fiindcă încercam să-mi câștig bunăvoința primatologilor. Însă argumentele mele de atunci aveau legătură, de asemenea, cu ceea ce scriu – despre animale care au trăsături despre care inițial se credea că sunt specifice oamenilor. Studiile arată că sunt cimpanzei care folosesc bețe ca pe niște păpuși¹, utilizează sulite pentru a vâna alte vertebrate², au propriul limbaj al semnelor³, se războiesc⁴ între ei și practică un soi de proto-religie⁵. Din postura de biolog evoluționist, consideram că aceste descoperiri dovedesc în mod clar că avem în comun cu alte animale anumite trăsături și chiar comportamente: toți suntem înrudiți; avem multe gene în comun; iar genele influențează comportamentul. Nu e nimic surprinzător, aici. Totul, chiar și ceea ce numim „bine” și „rău”, are rădăcini evolutive, așa că era de așteptat că vom descoperi trăsături ale oamenilor la alte specii. Ca jurnalist, îmi plăcea faptul că oamenii nu sunt unici, fiindcă simțeam că se evidențiază astfel ce este similar între noi și alte animale, iar asta ar fi putut să ne facă să le privim cu mai multă empatie.

Cu un pahar de vin în mână, am afirmat cu seninătate că oamenii nu au nimic unic. Am adăugat, apoi, că din punct de vedere genetic cimpanzeii și oamenii sunt identici. Primatologul cu care vorbeam mi-a zâmbit ironic și m-a întrebat: „Vrei

să zici că cimpanzeii pot să-și construiască propriul accelerator de particule?”.

Ani de-a rândul am crezut că oamenii și cimpanzeii sunt similari, însă remarca lui parcă mi-a tras covorul de sub picioare. Această discuție a avut loc imediat după descoperirea bosonului Higgs cu ajutorul acceleratorului de particule de la CERN, din Elveția. A fost ca și cum mi s-a ridicat o ceață de pe ochi. Și am putut să văd nu doar că am supraestimat ce puteau să facă animalele; în primul rând, i-am subestimat pe oameni. Acum pare ceva ridicol, ba chiar absurd. Primatologul ar fi putut la fel de bine să mă întrebe când a pășit un cimpanzeu pe lună sau când a pictat *Guernica*. Sigur, cimpanzeii sunt niște animale extraordinare și inteligente, dar ceea ce e cu adevărat remarcabil nu e cât sunt de inteligente, ci cât de uimitori sunt oamenii. Ca biolog, am studiat comportamentul animal pe teren. M-am minunat când am văzut soluțiile la care ajunge selecția naturală la probleme precum supraviețuirea și reproducerea. Încă mă minunez. Dar am uitat uneori să apreciez cât de minunat este comportamentul uman și abilitățile noastre.

Într-un fel, această carte este o încercare de a mă corecta. Mi-am propus să cunosc oameni care și-au atins potențialul. Oameni care au ieșit în evidență prin unele trăsături pe care le admirăm, cum ar fi inteligența, talentul muzical, curajul și rezistența. De asemenea, să-i cunosc pe unii dintre cei mai fericiți și mai longevivi oameni. Această carte este o celebrare a ceea ce avem noi mai bun. Cunosându-i, o să ne minunăm de diversitatea și de potențialul speciei umane și vom încerca să înțelegem cum au ajuns acolo unde sunt, punându-le viața sub lupă. E posibil ca aceste persoane să fie supraoameni, dar nu au puteri supranaturale. Vreau să înțeleg cum au devenit ceea ce sunt. Poate că ceva din strălucirea lor se va lipi și de noi și vom putea să întrevădem cum vor fi oamenii în viitor. A

înțelege ce stă la originea acestor abilități extreme nu distruge nicidecum magia din jurul lor; dimpotrivă, ne ajută să le apreciem mai mult și ne învață câte ceva despre viața noastră de zi cu zi. Mai mult, chiar dacă noi înșine nu suntem supraoameni, putem să facem mult mai multe decât ne dăm seama. Avem profunzimi ascunse. Trăsăturile despre care vorbesc în această carte sunt râvnite de unii oameni, iar alții încearcă să și le îmbunătățească.

În cazul celor mai multe dintre trăsăturile pe care le vom analiza, este destul de ușor să decidem cine este cel mai bun din lume, chiar dacă tehnica mea nu este științifică. Voi defini cei mai buni cântăreți din lume ca fiind cei care își câștigă existența din meseria lor; la fel, oamenii cu cea mai mare rezistență sunt cei care pot să alerge cel mai departe; cei mai longevivi oameni din lume – ei bine, ei se definesc singuri. În cazul celorlalte trăsături, cum ar fi curajul și inteligența, definițiile sunt încă și mai subiective, dar sper să vă conving că am ales candidați de seamă.

Această carte este împărțită în trei părți. Partea întâi, „Gândirea”, prezintă trăsături care au la bază abilități cognitive. Include studii de caz referitoare la inteligență, memorie, limbaj și concentrare. În partea a doua, „Acțiunea”, am ales trăsături cum ar fi curajul, cântatul și rezistența, la care specia umană excelează mai mult decât oricare alta. În cele din urmă, în partea a treia, „Existența”, am ales longevitatea, reziliența, somnul și fericirea ca trăsături ale existenței comune, dar în care unii oameni au ajuns să exceleze. În cazul fiecărei trăsături, examinez datele științifice actuale pentru a înțelege cum au ajuns unii oameni la apogeul potențialului lor, dar discut și despre importanța relativă a genelor și a educației – influența moștenirii genetice și a influenței mediului. Cartea de față cuprinde foarte multe indicii cu privire la modul în care

supraoamenii pe care i-am ales au devenit atât de buni, din care avem multe de învățat. Cele unsprezece trăsături și abilități nu ne definesc în totalitate, dar cred că surprind în mare parte ceea ce suntem. Acest demers mi-a reamintit de diversitatea speciei umane și m-a umplut de entuziasm față de potențialul nostru extraordinar.

**Partea
întâi**

Gândirea

1 | Inteligența

Să presupunem că am reduce cunoașterea la o chintesență, că am putea să o cuprindem într-o imagine, un semn, într-un loc de nicăieri. Să ne imaginăm, așadar, cum creierul omenesc își va extinde limitele, că spații nesfârșite i se vor deschide în interior, cu încăperi zumzâind ca niște stupi.

HILARY MANTEL, *Wolf Hall*

Recunoști Inteligența atunci când o vezi. Cândva am văzut un urangutan inteligent – un mascul tânăr din Borneo, partea malaeziană, rămas orfan din cauza despăduririi. Mergeam împreună cu un prieten primatolog pe un traseu dintr-o regiune protejată a pădurii tropicale când ne-a țesut în cale.

Fiindcă fusese crescut într-un centru de reabilitare, era prietenos cu oamenii – în special cu bărbații, după cum aveam să descopăr. S-a îndreptat spre noi țopăind. M-am speriat puțin când această maimuță tânără, dar puternică, mi s-a agățat de haine, încercând să se cațere pe mine de parcă aș fi fost un copac. L-am îndepărtat de câteva ori și în final s-a așezat în fund, s-a uitat la mine și mi-a întins mâna. I-am dat și eu mâna și îmi amintesc și acum strânsoarea lui ușoară și caldă. I-am surprins privirea. Avea o expresie complicată, un amestec de exasperare, lingușire și speranță – se săturase să-l tot împing la o parte și spera că voi înțelege că vrea doar să se joace.

Inteligența este ușor de recunoscut, iar el era un animal inteligent. După strângerea de mână și schimbul de priviri,

ne-am jucat o oră întreagă – mai mult el s-a cățarat pe mine, iar eu l-am învățat în jurul meu. În realitate era doar un copilaș hidos și puternic, cu părul portocaliu. Pe-atunci avea șase ani și câteodată mă întreb ce o mai fi cu el și dacă e în siguranță în acea zonă protejată a pădurii tropicale.

Este o amintire specială pentru mine, dar povestea dezvăluie câteva chestiuni problematice pe care le implică studiul inteligenței. Poate că am proiectat ceea ce simțeam asupra urangutanului. Mulți ar putea să spună că au văzut câinii cu aceeași privire inteligentă. Câinii și urangutanii ar putea da dovadă de inteligență, într-un anumit sens – dar în ce sens? Cum s-ar putea măsura inteligența?

Pentru a studia inteligența este nevoie să o definim și să o măsurăm, ceea ce e extrem de complicat. Inteligența nu e ceva ca înălțimea, care este ușor de măsurat, dar pe de altă parte inteligența seamănă cu atributele fizice, în măsura în care oamenii au diferite grade de inteligență. Inteligența este un fenomen complex, cu numeroase fațete, schimbător și alunecos, și e trăsătura pe care oamenii o prețuiesc cel mai mult. Este ciudat, așadar, că nu s-a ajuns la un consens asupra definiției inteligenței. Iată definiția oferită de American Psychological Association Task Force on Intelligence: „oamenii se deosebesc unii de alții în privința abilității de a înțelege idei complicate, de a se adapta eficient la mediu, de a învăța din experiență, de a utiliza diferite forme de raționament și de a depăși obstacolele recurgând la raționament.” Este o definiție bună, dar nu spune nimic despre modul în care artiștii și oamenii de știință creează și concep idei noi, care dezvăluie aspecte noi ale realității.

Inteligența este o trăsătură pe care o putem recunoaște cu ușurință la ceilalți, iar datorită testelor IQ se pot măsura cel puțin

câteva aspecte ale acestui concept. Însă coeficientul de inteligență nu spune nimic despre ce înseamnă să fii inteligent. Ce ar fi de spus despre persoanele care nu și-au făcut niciodată un test de inteligență? Voi discuta despre coeficientul de inteligență ceva mai departe, în acest capitol, dar în continuare – așa cum voi proceda deseori în această carte – voi prezenta câțiva oameni care exemplifică trăsătura examinată. Ce modificare concretă aduce în viața cuiva un coeficient de inteligență mai mare de 150, de exemplu? De unde vine inteligența? Ce beneficii aduce, dacă aduce vreunul? Cum văd lumea cei care sunt extrem de inteligenți? Cum am putea să folosim informațiile din studiile științifice astfel încât să ne ajutăm copiii să aibă o inteligență superioară?

Prima persoană pe care m-am decis să o întâlnesc în acest demers al meu este un maestru șahist. Am ales șahul pentru că pare să fie un joc al intelectului, sau cel puțin un joc foarte cerebral. Totodată, șahul a fost îndelung studiat de oamenii de știință. Se spune că șahul este pentru științele cognitive cam ce este *Drosophila* – poate cel mai bine studiat organism de pe Pământ – pentru genetică.

John Nunn este unul dintre cei mai buni jucători de șah din toate timpurile. La apogeul carierei, se afla în top zece mondial. La cincisprezece ani a început să studieze matematica la Oxford, devenind cel mai tânăr absolvent de la Cardinalul Wolsey încoace (mai exact, din 1490 până în prezent), apoi și-a luat doctoratul în algebră topologică, un subiect despre care nu pot să spun nimic cu sens.

La 26 de ani, Nunn a început să joace șah la profesioniști. Era evident că are un talent special, dar, cu toate că a câștigat partide importante, nu a ajuns niciodată pe primul loc. Drept explicație pentru faptul că Nunn – acum în vârstă de 61 de

ani - nu a devenit niciodată campion mondial la șah, Magnus Carlsen, cel mai bine clasat jucător de șah din istorie, spune că era *prea* inteligent: „Avea atât de multe idei... Prea multe, pur și simplu. Puterea sa uriașă de înțelegere și setea lui constantă de cunoștințe l-au împiedicat să se concentreze asupra șahului.”

Recunosc că mă simt puțin intimidat înainte de întâlnirea cu John Nunn. Sunt conștient că nu știu nimic despre ramura matematicii în care s-a specializat, așa că apelez la Wikipedia, de unde aflu că topologia se ocupă cu „clasificarea anumitor categorii de spații topologice căutând invarianți algebrici până la homeomorfism, deși de regulă îi clasifică până la echivalența omotopiei.” Nu simt că definiția m-a deșteptat în vreun fel, ba chiar e posibil să fiu mai puțin inteligent decât înainte să o fi citit. Mi-ar plăcea să putem să vorbim despre topologie în timpul unei partide de șah, dar nu am de gând, totuși, să-i propun asta. Cred că s-ar simți stânjenit să trebuiască să se coboare atât de mult. Ar fi ca și cum i-aș sugera lui Usain Bolt să dăm o fugă în jurul parcului. Totuși, e vorba despre bărbatul care în 1985 l-a bătut pe Alexander Beliavski, din Uniunea Sovietică, într-un meci descris drept „partida nemuritoare a lui Nunn”. *Chess Informant*, biblia informației șahistice - un fel de *Wisden* pentru șah -, spune despre jocul cu Beliavski că este a șasea cea mai bună partidă de șah jucată din 1966 (când s-a început înregistrarea partidelor) până în ziua de azi.

Stabilim să ne întâlnim la o cafea din Richmond, sud-vestul Londrei. Ajung acolo cu zece minute mai devreme și fac rost de o masă. Până acum am comunicat doar prin e-mail și din acest motiv relația noastră a fost mai degrabă formală. N-am idee cum este ca persoană, dar iată-l, îmbrăcat în blugi și teniși Converse, cu o geacă de piele neagră peste un hanorac. Nu am încercat să-mi imaginez cum arată, dar acum, că îl văd, îmi dau

seama că mă așteptam mai degrabă să văd pe cineva îmbrăcat la sacou și cravată.

A început să joace șah la patru ani. Din ce îmi povestește, reiese că e posibil să fi știut șah din naștere. „Nu-mi amintesc să mă fi învățat cineva să joc șah”, spune el. Curând, a devenit clar că avea un talent înăscut. Cum adică? „Păi”, spune el pe un ton moderat, „devine evident când începi să câștigi o mulțime de turnee.”

Curând, mi se pare că am și descoperit ceva interesant în legătură cu inteligența. Când Nunn spune că talentul lui este înăscut, el spune, de fapt, că genele au un rol important. Sigur că a trebuit să învețe să joace șah, dar el susține că avea o abilitate înăscută care l-a ajutat să devină bun la acest joc. Ideea aceasta comunică ceva esențial despre talent - competența într-un anumit domeniu se dezvoltă datorită unei abilități înăscute și a exercițiului. Este o idee care va tot apărea pe parcursul acestei cărți.

Când vine vorba despre competență, există două școli de gândire - una pune accentul pe influența mediului, iar cealaltă, pe moștenirea genetică. Anders Ericsson, un profesor suedez care predă psihologie la Florida State University, susține că talentul este rezultatul influenței mediului. Cercetările sale se află la originea ideii că 10 000 de ore de exercițiu în orice domeniu sunt condiția să devii expert (voi reveni asupra acestui subiect în Capitolul 6). Ericsson spune că prin exercițiu oricine poate deveni capabil de o performanță de excepție.

Cele două școli de gândire pariază fie pe influența mediului, fie pe cea a genelor asupra talentului, dar problema nu ar trebui pusă în termeni absoluți. Cei doi factori lucrează împreună. Genele au nevoie de mediu ca să se manifeste, iar dacă nu ai un anumit bagaj genetic, poți să depui oricât de mult

efort, nu-ți va fi de ajutor. Dezbateră ar trebui să se poarte în jurul influenței *relative* a genelor și a mediului.

Zach Hambrick, care conduce Expertise Lab de la Michigan State University, reprezintă tabăra opusă celei din care face parte Ericsson. „Exercițiul este cu siguranță un factor important”, îmi spune Hambrick, „dar nu explică diferențele de abilități care există între oameni, prin urmare sunt implicați și alți factori.” Și factorii despre care e vorba sunt cei genetici.

Să ne gândim puțin la Magnus Carlsen, cel mai bine cotate jucător de șah din lume la ora actuală. O analiză a muncii depuse de el și de următorii zece cei mai bine cotați jucători de șah arată că el s-a pregătit mai puțini ani, prin comparație cu ceilalți jucători¹. Asta să însemne talent? Se poate spune că abilitatea lui este determinată de gene? „Răspunsul este atât de evident în lumea șahului că nimeni nici măcar nu mai formulează întrebarea. Carlsen este cunoscut drept un «Mozart al șahului»”, spun autorii analizei, Fernand Gobet de la University of Liverpool și Morgan Ereku de la Brunel University.

Voi reveni asupra rolului exercițiului în capitolul despre muzică, dar acum să încercăm să aflăm mai multe despre talentul său.

— Magnus Carlsen a spus despre tine că ai fost exagerat de inteligent și că din cauza asta nu ai câștigat niciodată campionatul mondial, îi zic eu lui Nunn.

— Drăguț din partea lui, îmi răspunde.

— E adevărat?

— Poate că da, spune Nunn, ridicând din umeri. Ca să ai cu adevărat succes, trebuie să fii monomaniac. Trebuie să-ți dedici toată viața unei singure idei. Unii oameni pur și simplu nu sunt în stare de asta. Au și alte preocupări, nu pot fi fericiți dacă o viață întreagă fac același lucru.

Chiar și Carlsen are o viață în afara șahului. El spune că printre celelalte interese ale lui se numără conversațiile cu

prietenii pe internet, pokerul online, schiul și fotbalul². Dar aceste interese nu sunt o provocare intelectuală la fel de mare cum sunt preocupările lui Nunn – astronomia, fizica și matematicile superioare.

— Dacă ești dedicat 100%, e foarte dureros când lucrurile încep să meargă prost, fiindcă nu ai alt lucru la care să fii bun, spune Nunn.

Lucrurile vor merge inevitabil rău în majoritatea domeniilor de activitate, fiindcă performanța și abilitățile necesare intră în declin odată cu vârsta. Nunn a soluționat această problemă renunțând, parțial, la șah. Multe studii arată că inteligența fluidă, care este implicată în rezolvarea problemelor abstracte și se asociază cu viteza procesării mintale, intră în declin după vârsta de 30 de ani. Pe de altă parte, o altă componentă a inteligenței, cunoscută ca inteligență cristalizată, care utilizează informații din lumea reală, rămâne la un nivel maxim mulți ani înainte să se deterioreze treptat. Nunn nu e de acord că modul în care funcționează creierul lui s-ar fi schimbat în timp, spunând că a rămas cam în aceeași zonă a ierarhiei jucătorilor de șah ca în perioada când era șahist profesionist.

— Totul se schimbă din momentul în care ai o familie și începi să ai alte priorități, spune Nunn. Nu-ți mai dorești să te concentrezi în mod exclusiv asupra jocului de șah. Cât despre înaintarea în vârstă, obosești mai repede, într-adevăr. Încă simt că pot să joc la fel de bine ca înainte, dar este epuizant să particip la turnee lungi.

Discut cu Neil Charness, profesor de psihologie și director la Institute for Successful Longevity de la Florida State University. Charness și colegul său Roy Roring, de la aceeași universitate, au realizat un studiu în care s-a analizat modul în care se schimbă abilitatea de a juca șah de-a lungul vieții³. Autorii studiului au examinat o bază de date cu informații

despre 5 011 jucători de șah și au descoperit că vârsta medie la care se obține performanța maximă – cel mai bun loc în ierarhie – este de 43,8 ani. Autorii au mai descoperit că vârsta este „mai blândă cu cei mai înzestrați” – la jucătorii mai buni declinul nu este atât de mare după ce trec de vârsta la care se obține performanța maximă. „Problemele jucătorilor mai în vârstă”, spune Charness, „sunt similare celor care apar în cazul oricărui adult care îmbătrânește, și anume, ritmul de învățare încetinește.” Ritmul de învățare scade la jumătate între 20 și 60 de ani și din această cauză poți fi depășit de jucătorii mai tineri. Legat de subiectul trist al declinului cognitiv, Charness adaugă că din cauza înaintării în vârstă mai pot să apară și diferențe la nivelul motivației. De asemenea, sunt mai multe moduri în care scade eficiența creierului, ca de exemplu slăbirea memoriei, a atenției și a vitezei de procesare. „Așadar, deși șahul este în principal un joc care se bazează pe acumularea de cunoștințe și recunoașterea unor modele și în ciuda faptului că învățarea continuă toată viața, un jucător poate să întâmpine probleme când trebuie să-și amintească o informație specifică la momentul oportun.”

Toate aceste informații par să corespundă observațiilor lui Nunn. Dar aș vrea să știu mai multe despre experiența de viață a celor cu o performanță superioară și dacă au avut o copilărie diferită. Nunn spune că da, sigur, s-a simțit diferit de ceilalți copii. A știut că are un talent? „Pentru mine a devenit un lucru evident după ce am câștigat mai multe turnee”, îmi spune el. „La nouă ani, am câștigat campionatul la categoria sub 12 ani din Londra.” Succesul l-a făcut încrezut? Nunn spune că a fost un copil echilibrat, poate puțin solitar, deși avea prieteni de aceeași vârstă.

Ce alte semne au mai existat că era diferit – dacă au existat astfel de semne? „Când eram copil, înainte să învăț să citesc,

părinții au observat că răsfoiam tot felul de cărți din bibliotecă și m-au întrebat «Ce faci acolo? Nu știi încă să citești!» –, iar eu le răspundeam că mă uit să văd câte pagini are fiecare. Așa că m-au întrebat câte pagini are o carte sau alta, iar eu știam. Așa că talentul meu pentru matematică s-a manifestat destul de devreme în viață.”

Nunn a trecut testele A-levels⁴ în matematică pură și matematică aplicată în adolescența de mijloc. Dar de ce a mers la facultate atât de devreme? „Mi-am dorit eu să merg. Aveam paisprezece ani. Dacă nu mergeam, pierdeam timpul degeaba câțiva ani. Pentru un adolescent, nu este o idee bună. Așa că am vrut să merg, iar părinții au fost de acord. Și nu mi-a părut rău că am hotărât așa.”

Mă întreb dacă a existat o discuție similară în familia Wolsey când tânărul Thomas Wolsey (care a devenit mai târziu cardinal) a mers la Oxford ca să studieze teologia la paisprezece ani. Timp de 500 de ani, până la Nunn, nu a mai existat un absolvent la fel de tânăr. (De fapt, a existat un absolvent *mai* tânăr. În 1983, Ruth Lawrence a mers la Oxford la vârsta de doisprezece ani. Domeniul ei de studiu? Algebra topologică.)

Cum a fost să se descurce singur la acea vârstă? Cei mai mulți dintre studenți nu știu nici măcar cum funcționează mașina de spălat vase. „A fost foarte dificil”, îmi spune Nunn, într-un fel care îmi dă de înțeles că nu a fost dificil deloc, „dar m-am descurcat.”

Mai complicată a fost viața socială. Nunn era prea tânăr ca să poată consuma alcool. „Diferența dintre un student de cincisprezece ani și unul de optsprezece ani e destul de mare. Multe dintre activitățile studenților nu mă atrăgeau deloc. Pe de altă

⁴ Este vorba despre examenele pe care le dau elevii din Anglia, Țara Galilor și Irlanda de Nord în ultimii doi ani de liceu (n.t.).